

О.Д. Огуй,
доктор філологічних наук, професор
(Чернівецький національний університет)

ІНДУКТИВНІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИКМЕТНИКІВ ДЛЯ ПОБУДОВИ МОВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Статтю присвячено проблемам індуктивного класифікування прикметників за таксономіями Шрамма, Гундснуршера/ Шплетта, Огуя/ Брідкової, Кеттела та ін. Ці класифікації було зіставлено за допомогою логічного експерименту та формули Сігал з метою визначення основних проблем для побудови оптимальної класифікації.

Якщо раніше в лексикографії використовувалися інтуїтивні дедуктивні синоптичні схеми, що виражали наївну картину світу (П. Роже; Р. Галліг та В. Вартбург; Ф. Дорнзайф), чи спроби її повної наукової репрезентації (Ю.М. Караулов, В.В. Морковкін), то останнім часом усе актуальнішими стають роботи, присвячені окремим частиномовним семантичним класифікаціям, заснованим на індуктивному підході (від мовного матеріалу до його узагальнення). Об'єднання різночастиномовних класифікацій допомагає оптимально виразити номінативний простір, який позначають як "мовну картину світу" (МКС), що відповідає певній "концептуальній картині світу" (ККС). МКС – це організована сукупність понять, "які в мовній системі виражають за допомогою лексем наявні всюди взаємозв'язки та відносини між елементами дійсності і на цій основі взаємозв'язки між мовними поняттями" [1: 17]. Мовні картини світу, їх певні фрагменти виявляються значною мірою похідними національних менталітетів, що простежуються на специфічних абстрактних та етнонаціональних концептах як "багатомірних етнопсихічних утвореннях, згустках культури" [2: 63], об'єкті інтуїтивної когнітології.

Актуальним завданням сьогодення постає, з одного боку, створення об'єктивних основ для когнітології, а з іншого – встановлення і в лексикографічних цілях оптимальної класифікації (у т.ч. і прикметників). Тому проаналізуємо наявні індуктивні класифікації прикметників, що завдяки своїй сигніфікативній структурі оптимально виражають характер мовної системи, встановимо недоліки цих класифікацій та перспективні напрямки їх удосконалення.

За напрямом логічних операцій мовну систему, як відомо, можна класифікувати: а) *логіко-дедуктивно* – від абстрактного до конкретного (системи Касареса, Дорнзайфа, Галліга / Вартбурга); б) *мовно-індуктивно* – від конкретного до вищого рівня абстрагування (системи Ф. Гундснуршера/ Й. Шплетта; А.Н. Шрамма, О.Д. Огуй/ Т. Брідкова); в) *психолого-індуктивно* – від сукупності мовно-психологічних характеристик до їх узагальнення в 16 особистісних факторах (R.B. Cattell, Eber, Tatsuoka).

Зразком втілення логіко-дедуктивних класифікацій є ідеографічний словник (типу Роже, Дорнзайфа, Галліга/ Вартбурга), що служить засобом опису парадигматичної структури плану змісту, оскільки в ньому експліцитно виражається факт наявності парадигматичних семантичних зв'язків між лексичними одиницями шляхом об'єднання пов'язаних одиниць у поля за певним змістовою ознакою, чим визначається певне місце кожної лексеми всередині системно організованого континууму. Класифікаційна ознака, що виражається в назві класу, семантично протиставляє належні до класу слова всім іншим словам, тобто виступає диференційною ознакою. Основним недоліком аналізованих дедуктивних класифікацій є їх суб'єктивність, викликана авторським (часто донауково-логічним) апіорним характером класифікації. Для мовних же засобів класифікація має відбуватися на основі мовних характеристик. Крім суб'єктивності, подібним класифікаціям властивий ще один недолік, що зменшує можливість їхнього використання для створення навчальних словників – орієнтованість на носія мови, а отже, опора на його мовні знання, здебільшого відсутні у словниковому викладі. Тому значення індуктивних класифікацій суттєво зростає.

Індуктивна система Ф. Гундснуршера / Й. Шплетта [3] захоплює обсягом проробленої роботи – цілий дослідницький інститут протягом 4 років скрупульозно класифікував 24 тис. прикметників німецької мови в 79 класів. Проте оскільки прикметники не утворюють закритого класу лексем, а полісемія приводить до перехрещення груп, то їх чітке розмежування у виконанні дослідників виявилось не завжди оптимальним. Це істотно ускладнило класифікування і привнесло авторську суб'єктивність у поділ на групи та їх найменування. За нашим психолого-логічним експериментом (1995: м. Бонн, ФРН), 19 студентів-германістів мали певні проблеми з позначеннями груп, які вони не могли співвіднести з домінантами, наведеними дослідниками. Це стосувалося, в першу чергу, груп **Reiz-Adj** (куди 17 студентів віднесли *choleric* замість *angenehm*); **Zucht-Adj** (лише 2 студентів виявили її справжню домінанту *drastisch*); **Trieb-Adj** (17 студентів вважало її домінантою *geil* замість *hungrig*); **Geschlechts-Adj** (де *männlich*, *weiblich*, за студентським розумінням, мало замінити *geil*, *lüstern*). Певні проблеми виявилися в студентів і при найменуванні визначених дослідниками груп та просіюванні їх складу.

Систематизатора не може не захопити логічна стрункність пропонованої системи прикметників російської мови А.Н. Шрамма [4: 23-37], яка, однак, за своєю природою є логічною, а не лінгвістичною. Якщо розряду, за автором, відповідає парадигма декількох ЛСВ, то співвіднесеність інших категорій з лінгвістичними (ЛСГ, ТГ, СП тощо) залишається невизначеною. Викликає певні сумніви доцільність розмежування ряду ознак, а деякі розряди об'єднують ЛСВ, що означають окремі, психологічно відмінні риси людини

життєрадісний, правдивий..., хоробрий тощо [4: 36]. Як бачимо, схема, з одного боку, дещо ускладнена для лексикографічного користування, а з іншого – потребує диференціювання на рівні ЛСГ та парадигм (на основі експертної оцінки).

Дуже близькою до мовної класифікації є фахова спроба психологів, практично невідома лексикографам, як видно зі списків використаних ними джерел. Ще в 1970 р. співробітники Іллінойського університету (США) під керівництвом професора Р.Б. Кеттела (R.V. Cattell), отримавши шляхом реєстрації реальної поведінки людини в повсякденному житті так звані "L-дані" (від "life record data"), провели на їх основі відповідну психологічну класифікацію прикметників [5], що характеризують людину. За виробленим алгоритмом дослідники (Г.В. Олпорт та Х.С. Одберт) спочатку склали термінологічний лексикон, необхідний для опису характеристик осіб, що налічував понад 18 тис. лем. На основі психологічного аналізу повсякденної поведінки людини в житті вони вибрали 4 500 головних її характеристик. Координатор (R.V. Cattell) поділив ці 4 500 характеристик за змістом у 171 синонімічні групи. Для кожної групи він виявив домінанту, представника групи, зміст якої найкращим чином виражав смисл досліджуваної групи. Група експертів-психологів оцінила близькість цих головних характеристик людини та визначила 18 профілів (тобто характерних пересічень типових проявів людського характеру), які склалися з 36 корелюючих опозицій з полярними значеннями: *балакучий – мовчазний; довірливий – підозріливий* тощо. Ці біполярні опозиції (з сукупністю прикметникових характеристик) використали для характеристики особистості. На основі використання спеціальних термінів ці біполярні профілі мають фахові найменування – фактор А: AFFEKTOMIA; F: SURGENCIA; H: PARMIA/ TRACTIA; L: PROTENCION/ ALAXIA; N: SHREWDNESS/ FORTHREDNESS etc.

Як засвідчили наступні зіставлення з факторами "Q-даних" (від "Questionnaire data"), які встановлювалися за допомогою анкет та інших методів самооцінки, простір "L-даних" можна розширити до 20 факторів, які повною мірою описують характерні риси особистості. Мінімальна кількість факторів, якими людина описує свою поведінку та поведінку інших, зводиться до п'яти. У результаті цього з'явилася 5-факторна модель особистості, пристосована професором Г. Шулером з метою відбору працівників для певної діяльності. Цими факторами є, наприклад, I: Екстраверсія (з характерними ознаками: *gesellig; gesprächig; großzügig; bestimmt; dominant, aktiv; impulsiv*); II: Емоційна стабільність (яку звично визначають через її антонім "Невротизм": *ängstlich; deprimiert; verlegen; emotional; besorgt; leicht verärgert; unsicher*); III: Сумісність (*freundlich; höflich; flexibel; vertrauensvoll; kooperativ; tolerant; versöhnlich; weichherzig*); IV: Совісність (*verlässlich; planvoll; organisiert; sorgfältig; verantwortungsbewußt; leistungsorientiert; ausdauernd*); V: Відкритість для досвіду чи інтелекту (*einfallsreich; kultiviert; originell; vielseitig; aufgeschlossen; ästhetikbetont* usw.) [6: 24-25].

Недоліком цієї 5-факторної моделі для лексикографічної практики є (порівняно з 18-факторною) надзвичайно високий рівень узагальнення самих факторів, хоча саме цим запропонований конструкт наближається до глобальних понять ЛЮДИНА, ОСОБИСТІТЬ. Однак і 18-профільна модель, повніша за своїм обсягом, непридатна для лексикографічного класифікування внаслідок багатоаспектності кожного профілю, який може включати поряд із рисами характеру й особливості мовлення, поведінки тощо. Незаперечною перевагою останньої класифікації стосовно лінгвістичних є те, що її підготували фахівці-психологи, які зуміли об'єктивно визначити полярність характерологічних протиставлень.

Ще одну індуктивну класифікацію прикметників, проте на меншому обсязі досліджуваного матеріалу, запропонував автор цього дослідження. Свою першу індуктивну класифікацію він здійснив на основі об'ємного тексту ("Beowulf") як дипломну роботу з англістики (Чернівці 1991). Друга класифікація стосувалася прикметників із середньовісньонімецького тексту ("Nibelungenlied") [7]. Оскільки отримані результати виявилися подібними, в дипломній роботі Т. Брідкової (Чернівці 1992; керівник О.Д. Огуй) [8] було проведено індуктивну за своєю суттю систематизацію всього прикметникового складу на основі "Deutsch-Russisches Wörterbuch" А.А. Лепінга та Н.П. Страхової (80 тис. лем), доповнену та уточнену за допомогою словника О.І. Москальської (150 000 лем). Її результати були дедуктивно опрацьовані.

Алгоритм проведеної класифікації можна схарактеризувати через наступні етапи: а) спочатку із словника виписувалися всі (близько 8 000) прикметники (в усіх їх значеннях); б) потім значення прикметників групувалися мовно-індуктивно (тобто з використанням синонімічних словників) за парадигмами, групами та полями; в) ці групи на основі дедуктивних концепцій Касареса, Дорнзайфа та ін. (з урахуванням власного лінгвістичного досвіду та при залученні експертів) стягувалися в поля доти, поки не була отримана завершальна дедуктивна схема УНІВЕРСУМУ, за якою полісемічні лексеми можуть належати до декількох груп (та різних полів) водночас. При групуванні прикметників, що характеризують людину, використовувалася концепція Л.А. Пашко [9: 17] про людину як центр мовної діяльності та психолого-логічні знання. Детальніший аналіз наявних мовних класифікацій та психолого-теоретичних концепцій засвідчив їх певний збіг у мовному матеріалі.

За результатами дослідження, прикметники, що передають важливу для людського буття та пізнання категорію якості, характеризуючи та оцінюючи оточуючий світ у всіх його взаємозв'язках, поділяються завдяки дедуктивно-індуктивним мовно-логічним операціям на певні підсистеми. Це: *menschenbezogene Adjektive – wirklichkeitsbezogene A. – determinante A.*, тобто антропонімічні, об'єктивні та детермінантні

підсистеми, які мають у своїй основі тріаду ЛЮДИНА – СВІТ – ВІДНОСИНИ (між ними), що ґрунтується на аналітичному розумінні голістичного поняття УНІВЕРСУМ.

Антропонімічна підсистема, найбільш досліджена автором у 1991-1995 та (в дипломних роботах за окремими групами) у 2000-2004 рр., у свою чергу поділяється на: I. Біологічні; II. Соціальні; III. Характерологічні класи прикметників (як об'єднання їх декількох полів). Якщо до біологічних належать поля вікових і фізичних властивостей та біологічних функцій, а до соціальних – прикметники соціального стану, національності та релігії, то характерологічні прикметники поділяються на 6 великих полів: 1) емоції та темперамент; 2) інтелект; 3) воля; 4) фіксовані установки (ФУ) до себе; 5) ФУ до інших; 6) ФУ інших до тебе.

Зразком подальшого психолого-логічного поділу може послужити визначення психологічної категорії "воля", якій в авторській інтерпретації відповідає семантичне поле. На основі вивчення психологічних дефініцій та лінгвістичного матеріалу можна зрозуміти, що вольовий акт проявляється в усвідомленні мети (*zielbewußt*), у свідомому прагненні її досягти (*beharrlich*), у розумінні пов'язаних з цим труднощів та небезпек (*furchtlos; mutig*), у пошуках засобів до їх подолання та в прийнятті відповідного рішення (*entschlossen*) тощо. Встановлені характеристики виступають домінантами окремих лексико-семантичних груп, що поділяються за лінгвістичними (парадигматичними та синтагматичними) критеріями на певні парадигми. Таким чином групується увесь корпус прикметників, пов'язаних з діяльністю людини, причому результати макрокласифікації О.Д. Огуя 1995/ 2004 рр. відповідали результатам дослідження німецьких та американських авторів [3; 5; 6]. Результати мікрокласифікування (поділ на парадигми) останнім часом вивчаються за допомогою психолого-логічного аналізу на матеріалі досліджених ЛСГ.

Вихідна класифікація (зразка 1995 р.) на різних стадіях свого становлення перевірялася за допомогою психолого-логічного експериментів у Чернівцях (1992-93) та в Бонні (ФРН: 1995-97). Результати цих перевірок опрацьовано в дипломному дослідженні С.М. Бобруна, виконаному під керівництвом О.Д. Огуя (Чернівці 1998), та опубліковано в статті [10]. Чернівецькі експерименти 1992-93 рр., у яких брали участь 68 студентів ЧДУ, хоча й підтвердили поділ антропонімічних прикметників на біологічні, соціальні та характерологічні, проте виявили певні неузгодження в розумінні класифікації. Останні визначалися за допомогою статистичної формули Сігал, в основі якої лежить критерій χ^2 :

$$\chi^2 = K(N-1)W \quad (df=N-1), \quad (1)$$

де χ^2 – критерій згоди між розподілом величин, K – кількість студентів, N – кількість прикметників, W – проміжний коефіцієнт, df – кількість степенів свободи. Проміжний коефіцієнт визначався за іншою формулою:

$$W = S: 1/12K^2(N^3-N), \quad (2)$$

де K та N відповідають попереднім позначенням, а S – сума квадратів різниць R_j (сума оцінок для одного прикметника) і R_j середнього.

Оскільки в кінцевому результаті були отримані величини ($\sum R_j=16235$; $R_j=225,5$; $S=394352$; $W=0,003$; $\chi^2=14,5$ при $df=71$), які засвідчили, що згоди між студентами в оцінюванні класифікації немає, то для подальшого аналізу був застосований критерій знаків. Для кожного прикметника була підрахована кількість знаків "+" та "-", за якими можна було встановити, що лише для 43-х із 72 прикметників між 78 студентами існує згода. Як засвідчив експеримент, найбільшу незгоду викликала група 5 "фіксовані установки", назву яких слід, очевидно, уточнити, а групи 4 та 6 об'єднати. Тому отримана класифікація апробувалася в 24 дипломних дослідженнях, присвячених лексикографічному опису певних полів з використанням словників DUDEN та WAHRIG (керівник О.Д. Огуй). Для поділу полів на парадигми використовувався синонімічний словник GÖRNER/ KEMPSKE [11; 12; 13].

Проведені дослідження допомогли точніше диференціювати категорії, встановлені автором цієї статті, з'ясувати їх внутрішній поділ, завдяки чому нова класифікація (зразка 2004 р.) повністю ґрунтується на мовному матеріалі та психолого-лінгвістичних категоріях. Використання психологічно-фахових та формально-логічних дедуктивних принципів відкриває нові перспективи дедуктивно-індуктивного мовно-логічного класифікування мовної картини світу, що є її основою для створення концептуальної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабенко Л.Г. Лексические средства для обозначения эмоций в русском языке. – Свердловск: Изд-во ГПИ, 1989. – 184 с.
2. Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики: Монография. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
3. Hundsnurscher F., Splett J. Semantik der Adjektive des Deutschen. Analyse der semantischen Relationen. – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1982. – 112 S.
4. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
5. Cattell R.B., Eber H.W., Tatsuoка M.M. Handbook for the sixteen personality factor: Questionnaire (16 PF). – 7th ed. – Champaign, Illinois: Institute for Personality and Ability Testing, 1992. – 468 P.
6. Schuler H. Persönlichkeitsattributen auf der Spur: Vorabveröffentlichung aus dem Buch "Psychologische Personalauswahl" // UNI Magazin: Perspektiven für Beruf und Arbeitsmarkt. – Nr. 1 (20). – 1996. – S.23 - 29.
7. Огуй А.Д., Мгеладзе М. Система прилагательных в "Песни о Нибелунгах": Опыт реконструкции системы общественных ценностей Средневековья. – Черновцы: ЧГУ, 1993. – 57 с. – Деп. в ГНТБ Украины 07.06.1993, № 1110. Ук.93.

8. Брідкова Т. Розмежування прикметників за семантичними класами в сучасній німецькій мові: Дипломна робота (Керівник О.Д. Огуй). – Чернівці, 1992. – 105 с.; 60 табл.
9. Пашко Л.А. Семантическое развертывание прилагательных, обозначающих характер человека, в современном французском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.05/ Киев. гос. пед. ин-т ин. яз. – К., 1991. – 17 с.
10. Огуй О.Д., Бобрун С.М. Проблеми індуктивної лексикографічної класифікації полісемічних прикметників // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 41 (6): Германська філологія. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – С.35-39.
11. DUDEN Deutsches Universalwörterbuch. – 2. Aufl. 1989; – 3. Aufl. Mannheim/ Wien/ Zürich: Duden-Verlag, 1996. – 1816 S.
12. WAHRIG. Deutsches Wörterbuch /Wahrig-Burfeind, R. (Hg.). – Gütersloh: Bertelsmann-Lexikon-Verlag, 1996. – 1420 S.
13. Görner H./ Kempcke G. Synonymwörterbuch: Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache. – 2. unveränd. Aufl. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1974. – 643 S.

Матеріал надійшов до редакції 21.04.2006 р.

Огуй А.Д. Індуктивні лексикографічні класифікації прикметників для побудови мовно-концептуальної картини світу: проблеми та перспективи.

Стаття посвячена проблемам індуктивного класифікування прикметників за таксономіями Шрамма, Гундснуршера/ Сплетта, Кеттела і др., Огуй/ Брідкової і др. Їх недоліки були сопоставлені з допомогою логічного експерименту і статистичної формули Сігал для визначення основних проблем для побудови оптимальної класифікації.

Oguy O.D. Inductive lexicographic classifications of adjectives for construction of language-conceptual picture of the world: problems & perspectives.

This article deals with inductive classifications of adjectives by A. Shramm, Cattell et al., F. Hundsnurscher/ J. Splett, A. Oguy etc. Their drawbacks have been found on the basis of some logical experiments carried out by author in Bonn (1995) and with help of statistical formula by Sigal. New perspective directions for investigation have been offered